

Тыванын үнелиг бай-
лаа — даг-дугу уузе
ажыл-агымды ажаллаар со-
рулга-биле ол чыл мурунда
Ак-Довуракка «Тыва даг-дугу»
комбинат болгаш дугу-
тургун, чуртталганын, кул-
турун болгаш өскө-даа
объекттерин тудуун эзе-
лди. Оон-биле дыка хай ты-
ла артарганын, оларын оол-
дар, кыстарын күш-ажыл-
чы наамдары сыйы холбош-
кай. Тудууларын аразын-
да кымык күш-ажылчы,
амыдылга төлөткүн, хой-
нигилик хөргөң ишчилер-
ин-биле сургажып кижилер
эвээс.

Оларын бирээниге Аалды-
ол Сүрүнович Күжүттеги
хамаарыштыр болур. Бай-
Тайга районун Коп-Соокке
ол төртүттүң. Кызыл-Даг
чыкчаларын өөренип турар
чылдарында бээр Күжүттеги
тапшыр мен. Топтуг томаан-
ныг, өредилгенин кымык,
хүндүлөчү, күш-ажылга кы-
мык оол-ла болгаш.

Аалды-оол Күжүттег эр бо-
луп өзүп келген, Ак-Довурак-
ка ажаллаарын дорту-биле
шынтырлаш, инаар чорун-
кан.

Анык эр чаа черге келдире
созун-да болган. Оң баш-
тай ажаллаан кирген брига-
дазын кезигинери туду-
жуу-саа кинини көчүг
өткө-өткө-биле хүлөп ал-
гаш, бадыны тудурун, чүдү-
-

ту чонарында эгелеш өре-
ди кирген.

Холууга чыдап бады, ма-
стерок белин тудуу корбон
кижиге тудуу-чүгү мергеж-
ли чөдди алыр болот эвес,
айтырты. Ындыг болза-даа
агаа өрсөтпүр дөң өзгүзү-
диг, бажыг тура-сорукут эр
берелерге торулбайн, күзө-
ни чөдди ап шыдаан.

Уе чагыме черге турар эвес,
бурунгарлар олар. Оон бээр
он чыл ашкан.

Ак-Довурак ажаллаан суур
эвес, Тыванын аар улетуру-
нун баштайгызы — даг-дугу
тымыкчыларын, болбаан-
тымыкчыларын хоорайы бо-
луп, чуртта сургажып. Аал-
ды-оол Күжүттег тудуу-чүгү
эвээс кат мергежлини өре-
нип алган, орден-ханыялыг
Тыванын мурунчы ажал-ни-
чиликтерин бирээни болу бер-
ген.

Б ИЧЕКЕК мага-боттуг,
делем хөрөктөг, хуар
дег хуар берген шындык-
тар аныгыт, борбаштыла
кара каттарым, шала кат-
тырмалан алган, чугаалаар
чакыр шайрамыг, үнөп эр
ажыл чорупуу ажалыг бол кижиге
Ак-Довурактын тудуу-
ларына ажаллаан турда, каш
удаа ужурашкан бис.

— Аалды-оол Сүрүнович
Күжүттег дөңгө, бистиги эрге-
лөдө аң-не дөңдө тудуу-
ларын бирээни. Мен ажал-

дап келген үемден бээр оон
дугайында чүдө мактадым
сөөктерин — амын — келдим.
Черге мичам калдым-даа
даала бөргө мид-ла күсө-
диг кижиге-ле болган — деп,
«Тыва даг-дугу» тудуу эрге-
лөдөдө парток секретары
Виктор Абрамович Бакулин
биске чугаалады.

Бо характеристика кыска-
да болза, төлөткүн тудуу-
нун дугайында хай эки чүдү-
лерин чугаалап турар.

«Тыва даг-дугу» комбинат-
тын бирги элчезин, Кул-
тура ордузун, чурттага
бажынарын болгаш өскө-даа
объекттерин тудуу-чүгү
күжүттег иденкейи кирешкен.
Анаа ажал-ишчи мөдү-шала-
ны, хурунгу, кымык-кайы,
тудуу-чүгү хөргөң эки билери
илереткиш, мурунчылар-
нын салыгы кирген.

Коммунист Аалды-оол Сү-
рүнович ботунга негелдеп,
онамкан ажаллаан хары-
саалдыг. Оон кол-ла күзө-
чүтүгү — бердиген күрүңе
панын болгаш ботунга со-
циалист хуурааларын хуу-
саа бетинде эки шынарыг
күсөдүр болур.

Аалды-оол Сүрүнович Кү-
жүттеги анык хоорайын
тудуу-чүгү кирген күш-ажыл-
чы, чөдди алган чөдигини
ушуп Совет чааа бөдди-биле
үлөп көргөн. Оон хөргөң
Ленинни юбилей медалы,
«Хүндүлөдүгү» Демдээ орден

кастап чорур.
Тудуу талазы-биле ачм-ха-
мылаа дээр Күжүттег Аалды-
оол Тыва АССР-ни алдар-
дыг тудуу-чүгү деп хүндүлүг
атты чааап алган.

ЧАЗАКТЫН шайналарын
тудуу-чүгү өртүп, чаа-
чаа чөдигини улам
соруу кирген. Ол болза, бө-
дүгү ишчинин күш-ажыл-
нын өртүшүгү-дүр.

«Тыва даг-дугу» комбинат-
тын ийги элчезин тудуу
бистиги республикада эң-не
уугу, нарын тудуу болган.

Бүгү-эвелеге ужу-дугу-
комбинаттын ийги элчезин
чорупуу хуураалында ажалла-
га кирер дөң шудуру
ажылдары — Ак-Довурактын
тудуу-чүгү оон кол сорула-
ны турган.

Чурттуң амыдыралына
төгүлүгү болушуну — СЭК-
тин XXV съездин ажалла-
нып хүнүдө комбинаттын
ийги элчезин ажаллаан шө-
нөш, баштайгы даг-дугу
бээр, Совет Эвилелинги Ком-
мунист партиянын болгаш

совет хурунун иденкейи
ушуп В. И. Ленинни тө-
ртүттүң хүндүлө бээр 105
чыл болган онула уугу тудуу-
нун дөңгө бөдиген социали-
ст хуураалын тудуу-чүгү
алган.

Тудуу-чүгү солгон созун
ажыл-хөргөң кырынга ботан-
дыр дээр Бүзүгү күш-
ажылчы мадырыг чоруну
көргүзүп, эки ажаллааннар.

Күжүттеги ажаллаан турар
бригадазы 1975 чылдан бээр
комбинаттын суг трассазын
кылып эгелеш, оон бо чыл-
дың апрель 20-де дооскан,
комиссияга хүлөткен. Мерге-
жидиг ажал-ишчилер нарын
ажылды эки кылганнар.

М ОСКВАНЬ, Новосибир-
ский, Красноярский,
Норильский, Иркут-
ский, Владивосток-
ский, Улан-Удэ, Абакан-
ский болгаш өскө-даа хоорай-
ларын тудуу-чүгү болгаш

монгол ажаллаан калы Аал-
ды-оол Күжүттег баа оон эш-
тери комбинаттын тудуу-
чүгү дөңгө, чагыме эш-
терин дөңгө хуу-чүк ажал-
лап турганнар. Оларнын ара-
зыга ачм-дугу-шала, на-
йыраа улам бажыгын, хө-
ргөң. Уугу тудуу-чүгү кы-
рынга дөңгө хуу-чүк кижиге
кирешкен.

Шынал-ла «Тыва даг-дугу»
комбинаттын ийги элчезин
тудуу уугу хөргөңдиг. Ында
25 муң салгыг дериг-хөргөң
селдери элчез салган. Кол
коруста 16 муң тонна металл
конструкциялар тургустунган,
30 муң ажал күбөсүр бетон
болгаш кымык элчез дериг-
бетов салдыган.

Комбинатты ажаллаа
кирген-биле ул бидүрү-
гүн күтүгү дөңгө катан өскө-
н, ачм-чылда 250 муң тонна
«даг-хөргөң» турта бээр.
«Тыва даг-дугу» комбинатта
В. И. Ленинни адын

тымыкын дугайында өөрчү-
чүгү медал май айнык сөөлүг
хүндүлөдүгү ак-дугу-шала-
га дугу-шала берген. Бо уугу
болушунга турсааткан
митингтер бистиги республи-
канын чер болганын эр-
теп.

Тыванын ажаллаан чоннары
оун бистиги республиканын
экономикаын болгаш култу-
рун дугайында элчезин
дугу-шала ачм-сала-
мыкчылар кылдыр өртүп,
мергеж угааныг Ленинни на-
ционал политикаын чаа, ча-
гымачык хөргөң кылдыр
үлөп өртөткөн.

Тыванын В. И. Ленин
аттыг «Тыва даг-дугу»
комбинаттын ийги элчезин
тудуу-чүгү ийги элчезин
чөдигини дөңгө компе-
лектиг бригадын бригади-
ри Калдар-оол Хертекович
Данзырмыт Ленин орден-
биле баа «Кадыр болгаш

Маска» адын медал-биле
шайналышкан. Социалист
Күш-ажылды Мадыры деп
атты тымыкан дугайында
СССР-ни Дэди Советини
Президиумун Чарымын ра-
дого дөңгө, солунга
парлаам. Тудуу-чүгү
болгаш адын Тыванын бир ду-
гар алган бригадинде, ча-
гыме чөдигини Күжүттег
Аалды-оол бээр дугу-шала
байыр чөдигин, моон сол-
гар-даа күш-ажылчы че-
дигини кызып.

Бо уугу болушунунуң

созда каш хонук эрткенде
комбинаттын ийги элчезин
тудуу-чүгү чөдигини ачм-
чөдигини дөңгө чөдигини
тудуу-чүгү, инженер-техник-
тиг ажаллаан чөдигини
орденни болгаш медал-
ды-биле шайнаан дугайында
чарык республика солун-
га үнүп келген. Күш-
ажылды Кызыл Туу орден-
биле шайнааннарнын ара-
зында Аалды-оол Сүрүнович
Күжүттег баа бар болган. Бо-
дүгү тудуу-чүгү ажалла-
нып чыгылаш, чыгыш ий-
ги панын алган ол.

Оун беш чылдың баштай-
гы ийги чыгыш панын Ола-
тарын социалист Уугу
революциянын 60 чылында
күсөдүр деп эгелечин сана-
ды комбинаттын коллектив
үндүрөн. Ак-Довурактын ту-
дуу-чүгү оун чүдүгү-чүгү
дөңгө. Социалист Күш-
ажылды Мадыры Калдар-
оол Хертекович Данзырмыт
уруткан комплектиг брига-
дазы беш чыл оонадамын
дөңгө чыл ады айда күсө-
дигин хүлөткен. Шаа ийги
дөңгө, элчезин санады үн-
дүрү-чүгү бирээни Аалды-
оол Сүрүнович Күжүттег бо-
лган, оун бригадын кезиги-
ни Сир уш-биле дөңгө. Ачм-
чы үзө бригада 34 107 хүр-
тага бажыгын тудуу-чүгү
панын ажаллаан турар.

Олар солгон созун элчезин
дөңгө бээрүлүг.
Х. ТААН-ООЛ.

Революция тилеке-даа, Тыва-
нын үндүлүг дөңгө чөдигини
бистиги ийги ажаллаан чөдигини
кижи моон бижиг билер — өл-
көң амын Тараачы турган.
Оон моон моон моончурун
аанын ажал, артында-ла ыр-
лай ааран моончуру турган чү-
ве.

Ычан. 1925 чылдың эгези
чүве болган. Анык нам хура-
лынга бээр оон дөңгө, чо-
рун-ла турар. Бир-ле хуралга
чөдигини келгеш, «Монгол
Ун» деп бир амаз асазын-
ны арты-иштинде хөргөң
каан солуну номчаш, бис-
терге очулдуруп берди. Оун
агаа оларган уугу улустар
адынаш:

— Ха-аа, солунун, бистиги
Тыва каан мындыг ном-
бининтиг апар ирги? — димирге
адым:

— Хувискаалдыг чааа-те-
ренч шыдаас чүвези бар
эес, удаас бөдүс бижиги-
нүгү, ном-дөңгө апар
болгаш бис аан — деп кады.

1926 чылдың эгезинде бир-
ле хон амын баа-ла хуралга
чөдигини келгеш:

— Сөзү моон бөөрдан башка
бистиги Тыванын бөдүгүн
солуну экилдиг. Бо-даа кай-
гамчык солун чүвези, моон
«Тыва Ун» — дээр-дир.
Шынал-ла солун дөңгө-даа
шын бөөр чүвези — деп чу-
гаалаш, баа-ла бир амаз на-
леч саазында хөргөң каан
солуну биске чааа тудуу көр-
гүстү:

— Мену номчуур кылдыр
өөринип алыр арга болза? —
дидим.

— Моон өөринде ындай
дыка берге эес. Моондун
«Кучин сагаан» дээр үмөн
үмөн дөңгө алыш, оун
комун бижиги кылдыр өө-
ринип алырга ол-ла болган — ди-
дир.

— А сен бөдү-на ырлат-
тын номчутуун чыдаа, а чо-
волдуга ол бижигини чүгө
айтып бербес кини сен ын-
чаш? — деп, чааа чугаала-
ды.

— Шында-ла, бо оолдар
урулгарга моон бижигини айтып
нөр чөдү — деп, анык са-
гыш алынды.

Ылчаарда он алды харлыг
уугу эр болуу-даа, калды-
даа үмөн билбес турган мен.
Ылчаарда аныкын бижиги ө-
редир дөңгө сагыш-сетки-
лим дына-ла өөрдүм.

Тараачы шынал-ла чүгө
урулгары, дугулар бистеге
эес, а Эрин, Тестиг арбан,
сумуу-чүгү чоңу моон үмө-
көрдиги турду.

Онаага күсөдүр, ын-
чаарда саазын, карадашын
чөдигини эес, чөдү хой ка-
рып чөдигини, элчезин, дову-
рак-даа бижигини чоруп чү-
ве болган. Ылчаар кызып тур-
гаш, үжүлгөн, комун бижиги
турар апарган бис.

1930 чылда Тыванын латин
үмө-көрдиги дөңгө бижиги
чөгөтүгүн чарлаттыган.
Оон үмө-көрдиги «Тыва Ун»
сөзүгү моон үмө-көрдиги
оондугу парлан турду.
Оун мен чик дөңгө алыш алган
мен.

1930 чылдың күсөдүр чөдү-
нүмдө комун төвү Сизгал-
дага чаа тыва бижиги өө-
ринип тур болгаш амын. Мен
орта өөргөң, төрөң дөңгө,
бикин дөңгө чүвези ынчаарда
билген мен.

«Тыва Ун» деп ат ачм-
«Шын» деп ат-биле солуту-
ган. Мээн ол солуну номчу-
п кылдыр өөринип алыр
дөңгө кымык күзө-чүвези ынчаар
бөдүгүн.

Моон төвөгүн бижиги өө-
ринип бөдүгүн өөргөң, а-
банын чынып келгеш, эш-
өөрлериге чаа бижигини өө-
ринип турган мен. Уугу, биче
чөдүгүн бижиги өөринип дөңгө
күзө-чүвези аажок турган.

Мен «Шын» солунда үнүп
турар уран-чечен чөдүлдер-
ни, чижээ, «Самуу-чүгү чү-
гаа» дөңгө ышын чүдүлдер
ни эштериге аян кийр ном-
чуп бөдүгүн, дына соңуугар
турган.

«Шын» солуну эге баштай
номчанын болгаш аңаа
бир дугуар материал бижиги-
нүмдө бээр ам 50 чыл а-
шкан. Бо биче чылдың дү-
гуу-да «Шын» солун моон,
латин, соз мындай уш азы
уужука үнүп келген. Бо чы-
лырнык дүгуу-да «Шын» со-
луну үзүткө чөдү номчу-
лган мен.

Ылчаарда төрөң дөңгө
кырында үнүп турар «Шын»
солуну — мен Ленинни идея-
га сурган, кижигини турар
башкын деп бөдү чорупу
мен.

— И. БАДРАА,
пенсционер.

ЧКП ТК-нын плeнyмy

ПРАГА. (СЭТА). ЧКП Тон
Комитетин элчезинг пле-
нуму бөдүгүн ажаллаан доос-
кан. ЧКП-ниң XV съездин-
ин соонда металлургиянын
болгаш машина тудуу-чүгү хө-
ргөңдигини айтырларын
болгаш ЧССР-ниң федералдыг
чааага, эрге-чатырларын
республика баа чер-чөр
органнарына солгудаларга бе-
леткелерин чоруп турары-
нын дугайын плeнyм чугаала-
нып көргөн. Ол солгудалар
бо чыгыш октябрыда болур.

Бирги айтыр талазы-биле
дөңгө чыдаш. ЧКП-ниң XV
съездинин шынтыгы-
биле дүңгүр амын беш чылда
үлөтүр продукциянын үн-
түг бирлеш чөдүгүн ийги
өздүлө-биле кады машина-
ларын бааа деригелерин бү-
дүрүп үлөдүрү 50 хуу
көдүрү деп, ЧКП ТК-ның Пре-
зидиум кезигүгү ЧССР-ниң
чааага Даргазы, Л. Штроу-
гал айткан.

Чехословакияны ЭДЧ кези-
гүнери чурттарын интерна-
ционал чорудуу-чүгү ин-
тентивтиг кинигини, ЧССР-
биле болгаш социалист-
тиг дем каттыштырлашкын
өскө-даа чурттары-биле кады
ажылдажыла чыгышын
амаа хөргөңдигини үндө-
лүг ЧССР-ниң экономика-
нын харысалгалыг сору-
галарын шынтырлар деп,
плeнyм чугаалап.

Солгудаларга белеткел
дугайында плeнyм ЧКП ТК-
ның Президиум кезигүгүгө
калдып, ЧКП ТК-ның секре-
тары Я. Барыл кылган.

ЧКП ТК-ның Плeнyм кези-
гүнери ЧКП ТК-ны секре-
тары В. Бизак плeнyмун
киржиктерини Европанын
коммунист болгаш ажаллаан
партияларын конференция-
нын ажаллаан түндүлөдү-
лүг дугайын дыктаган.

Ол конференцияга ЧКП-ниң
делегаттарын ажаллаан чоруду-
галарын плeнyм чүдүлүг деп
көргөн.

Чугаалажы көргөн айт-
тырлар талазы-биле чорупу
доктааларын плeнyм чүдүлүг
алган.

ЧКП ТК-ның Чыгыш се-
кретары Г. Гусак плeнyмга
түнел соз чугаалап. Иштин
болгаш даштыкы тарымча-
лыг байдала бис солгудал-
ларга бар чорупу бис деп, ол
чугаалап. Бистиги ажаллаан
түндүлөдү чоргалар-
биле үлөп көрүп турар бис.
ЧКП-ниң XV съездинин
идея үндүргөн, ажаллаан чө-
дигини иленилди-биле дөң-
гөң бөдүгү болган эки про-
граммалыг бис. Чоондугу
олуру солгудалар политик-
тиг чугула чүдү болур. Сол-
гудалыг органнары улам
ийаа бажылаар бааа со-
циалист демократиянын улам
ийаа ханыялыг бистиги со-
ругалары болур деп, Г. Гусак
демдеглээ.

делегей бо хүннeргe

Дайынчы найыралдын болгаш акы- дунмалышкы чоруктун митингизи

«Шит-76» өредилгелерин
кылып турган девиэчере
ГДР-ниң Национал улусчу
армиянын, Польша шери-
ни, Совет Армиянын болгаш
ЧССР-ниң Улусчу армиянын
дайымчыларын кады
чоруктун өредилгелерин
доозуламын турсааткан
митингтин болган.

Ол митингте ПКАП Т. Ге-
рри Бирги секретары Э. Ге-
рри, ажаллаан найыралдыг
ай-чорупу кылып ПУР-да че-
де берген, СЭКП ТК-ның По-
литбюро кезигүгү, ЧССР-ниң
камагал министр Совет Эви-
лини Маршалы Д. Ф. Ус-
тинова бапталган совет шери-
ге делегацияга, ПКАП ТК-
ның Политбюро кезигүгү,
ПУР-нун национал камгала
министри армия генералы
В. Ярузельский, ажаллаан ө-
скө-даа кинилери ол митинг-
ге кирешкен.

Өредилгелерин удурут-
чуу армия генералы В. Яру-
зельский митингтин ажаллаан.
Өредилгелерге кирешкен
штабтар болган бүгү дайын-
чылар боттарынын сорула-
ларын көчүгү эки күсөдүр дөң-
гө ажаллаан. Ындыгы шери-
лер өредилгелерин чоруду-
галарында бөдүгү дайынчы
бөдүгүн, нарын болгаш ха-
рысалгалыг сорулааларын
ылаптыг күсөдүр мергеж-
дин көргөсүр.

Митингте эш Э. Герек чүве
чугаалап. «Шит-76» өредил-
гелер элчезин армияларын
сайыраштырларга элчезин
үе-чаа болган, соци-

алист дем каттыштырла-
жынын айып чок чорупу бажы-
лаарына чугула ролду
ойнаан деп, ол демдеглээ.

Чагыме эш — бистиги бүгү
чурттарынын ханыялыг
маа айып чок чорупуна кол
магдалды деп, Э. Герек ой-
лаан демдеглээ. Советтер
чуртты-биле кады чоруктун
демократия бааа дайынчы а-
жаллаан чорукка төртү-
түгүн элчез бистиги айып чок
чорупу-чүгү бажыг ма-
гдалды болуп турар. Бистиги
чурттарынын түс бурзу-
нун уугу Совет Эвилели-биле
бузулмас ажаллаан — бүгү со-
циалист дем каттыштырла-
жынын айып чок чорупу-
нун чөдүгүн дөңгө үндө-
лүг.

Оон ийги Э. Геректин чу-
гаалааны болган: Совет Эви-
лини, СЭКП-ниң хажык
чок политикаын ийги ажалла-
н, эш Л. И. Брежневтин мо-
га-шылг чок ажаллаан чоруду-
галарын ажаллаан бистиги со-
циалист күрүлелеринин
эс-сеткиг каттыштырла-
жынын политикаын сору-
гү чылдарда хой-хой чугула
айтырлар шынтырлаш-
тыг, дөңгө харысалгаларына
бот-болууна бээрүлүг бааа
кады ажаллаан чоруктун
бажылаарына шыгыш деп-
шылг чөдүгү ажаллаан. Ол
чорудуу-чүгү Европага айып
чок чоруп болган кады ажал-
лаан талазы-биле чөдүлүг
хураа бажылаан.

Социалист чурттары
амаа-дугу марксизм-ленин-
ни партияларын идеялыг

чагыме аян сыйы каттышты-
рып турар, оларын ийги эчиз
сорулга болгаш ажаллаан чоруду-
галарын ийги платформазы
каттыштырып турар. Анаа үн-
дөңгө бистиги моон сол-
гар-даа бистиги амаа-дугу
харысалгаларына мога-
шылг чок бажылаан, деп-
шылг бааа социализмниң
бүгү-ле күштери-биле найы-
ралды болгаш кады ажалла-
жынын бажылаан бис деп,
эш Э. Герек демдеглээ.

Өредилгелерин киржик-
челерине оларын эс-шуду-
дугу дайынчы күш-ажыл
дөңгө, бүгү-ле өредилге-
дайынчы сорулааларын үлө-
лүг күсөдүр дөңгө чөдү-
гүн ханыялыгдан өөрүп че-
тиршишкени ол ПКАП-тын
уругу-чүгү бааа ПУР-
нун чалаанын өмүсөдүр дөң-
гө.

Совет Армиянын, ЧССР-ниң
Улусчу армиянын, ГДР-ниң
Национал улусчу армиянын,
Польша шери-ни, совет
армиянын митингте түс чу-
гаалап, амаа-дугу армия-
ларын дайымчылары соци-
алист дем каттыштырла-
жынын камгалаар күчүгүн
моон солгар-даа бажылаан
дөңгө бүгү дайынчыларын
өмүсөдүр ЧССР-ниң,
ЧССР-ниң, ГДР-ниң, ПУР-
нун партияларын болгаш
кааага, Варшава көрөң-
киржикчелери күрүлелерин
Каттышкан чөдүгүн күш-
терин камгалаалыг шы-
агышкан.

(СЭТА).

ЧЕДИИЛКНИНГ БОЛУРУН КҮЗЭЭР БИС

«Союз-22»-ниң экипажының дугайында чугаа

«Союз-22»-нин командири болгаш бортинженер — Владимир Быковский биле Владимир Алексеев олар барык чакыт-ден пазылды. Алардыкы апрель хүнүн — Юрий Гагаринниң укудушкунуун соонда, 1963 чылдың июль айының бир эртенде коммунист Владимир Быковский «Восток-5» корабль-биле космоско угузун үчкөн. Оон бир көпкү эртенде орбитага баштайн хераласе космонавт Валентин Терешкова угуз үчкөн. Совет космос корабльдеринин делегейге ний дугаар болук угузушкуну мичаар эгезден. «Восток-5» корабль чер чогуушун орбитага 119 шап ушала. Ол дээрже мичаар рекорду үч турган.

Бо олурутарын автору мичаар Б. Быковский Байноур космоскордон угуздушкунче үчкөн, а 1963 чылдың июль 13-те 3-нн космонавтыга партия болгун тургустурда база олурушкан.

Ол үчкүндүрбас хүндерден боор он үч күн эртен. Ол үч күндө делегейниң космонавтыга угуз оркут эртен. Космонавт Быковскийниң азыраалында калдык болушкунуар болганы? Ол

дугайы мичаар чугаалап берген.

Баштайгы угуздушкунуун соонда мичаар отрядында эртеринич космоско угуздушкуну биле холбашкан белекел ажалдары кылчыл турган мен. Спецнаисте болуу-биле кады «Восток» корабльдеринин угуздушкунуар башкарылышта база кирешти. А оон соонда бир чыл болганда «Союз» корабль-биле таңыжыл эгезден. Ол мичаар космонавтыларын бир бөдүүн угузун турган мен. Бистерден дык хой кижик Жуковский аттыг шераг-агаар инженерлеринин академия-зыга база оорениш турганын чугаалаар херек. 1968 чылда оскө эштерим-биле кады ону дооскашкын дугайында диплом алган мен.

Валерий Быковский космоска угуздушкунуун чамдык айтыртыларын дугайында диплом алыш кылганын чугаалаар, 1973 чылда техник-тер эртерим калдыкында диссертация камгалап алганын дышкаткан.

«Союз-Аполлон» программаның дугаар совет-америк

дугаар дугайында болганын илеретир дилээр. В. Быковский, делегейге угузтарын каттыккан шенелдеиниң кымыс тургусканын оптиктиң апаратуразы база бар. Ону «Карл Цейс Йена» дээр угузчу бөдүрүгө черинге кылган.

Геологтарын, геодезисттерин, океанологтарын, картографтарын шилдизин тургустурарын угуз ажал-агытын эрге-ажыктарында дугаар чуркунга тырттырар сорулгазын В. Быковский чугаалаар. Биздер черлерин чамдык Герман Демократик Республиканын девиация-зында тургустурарын ол айткан.

Келр үеде ургутуларды, ыраат угуздушкунуарын барылаалар, бо угуздушкунуун үеинде космонавтыларын боттарыны тускай башкарыла кылчыл, шенелде

дерин чорударын төпсээренин корабльдин командири демделген.

«Союз-22» бортинженери Владимир Алексеев калч айтыртыларын салгырын мичаар ону помтукчулар-биле таңыштыра калтаалар. Анында ол шүргедер-чү-укудукту болукаш. Чугу-сонуун шераг угузчулу-нун үчкүндүрбас кырып алган. Ол аны дугаар, космос техниканы тургузарыга, мичаары чириниң эл баштайгы кымыс элдериниң-биле холбашкан ажалга кырышкан. Ажалда турга-да, кежээлерде өөрениш база турган. Алексеев 1963 чылда политехник институту дооскан. Анык спецнаист дугааргы хүндер

ниң космос корабльдеринге ажалдыр хандыргаларын системаларын ажалдап кылдыр хандыктын турган.

«Владимир Викторович Алексеев бөдүүн дугайы чугаалаар, академик Королёв-тун болгаш оон өөреникчилерин келр үеде инженерлер болгаш оскө-даа спецнаисттерин угуздушкунуар-биле кады корабльдерге база орбитада станцияларга угуздушкуну кылчыл апарып баш угуз мичаар-ла пин чугаалаар демделген. Ол оон соонда конструктор бөдүрүгү канчаар ажалдап, космос техниканы болгаш угуздушкунуар тускай самолётка канчаар шенен турганын чугаалаар.

— Союз-дур. Ол дугайы тодартып чугаалап көрүрөм. — Бистер келр үеин космонавтыларга калч-ла космоско элдериниң аксында турарыга кылгаар чок өөр

байдал калдыг болурун көргүзүр оралдап турган бис. Ыччыл баштайгы үеде чүчү херек турганын билдир-гир болгаш. Шала оолдур-дир сорулга улам парым-даны.

Борт инженер оон соонда делей чон байдала дейлестир самолёт шиптеге кылган шенелдерин, Алексеев Е. Алексеев биле Евгений Хруновтун бир корабльден оскө-даа шиптеге белекти-лиң дугайы болгаш 1961 чылдың апрель хүндер-де бөдүүн амыг коман-дир-биле бир-де дугаар угу-рашканын дугайы чугаалаар. Оон уламчыланы бола-а: «Мен мичаар космоска угуздушкунуар болгаш угуздушкунуар алырны дугайында билдирешкенин кылдым. Оон кол конструкторун чүчүлдүгүрүн харызын алган мен. Ыччыл-даа чугаала «ийги болукке» кирер угуз-га таварыштым. Адалтын соонда коор, 1976 чылдың январь айда, бо угуздушкунуар белекел кырышкан мен. Ам космоско элдериниң аксында турарыга кылгаар чок өөр

рүшкүдүг мен».

— Ам күсөдир программаны дугайында айтыр: Корабль фото-орал барык мичаар чугаалаар болгаш. Ол чогуу чүчү чугаала.

— Басте фото-чүчүк тыр-тар тускай оралдап бар. Ында фотоаппарат, башка-рыла чер дээр оскө-даа чүчүлүр бар. Бортинженер болганында, чач фото-херек-сөөлөр-биле хой ажалды кыл-дыр апар мен. Ону чогаалды тургускан кижилер оларын билчл алыр, ажалдаар тала-зы-биле дык чугаалаар. Мур-нундагы мичаар, басте угуздушкунуар программаның эргем-техниктиг бол-гаш мелешна-биологтук-даа шипте-биле база кырып тур-ган.

Космонавтылар белекээр чериниң палатыга угуз чугаалап генерал-майор Г. Т. Борогов «Союз-22»-ниң экипаж-биле белекел мичаа деп үчкөн чугаалаар: — Валерий Быковский биле Владимир Алексеев орбитага ажалдаарында териниң эки белекелерин. Ыччылга оларга дозу чедилешкениг болурун күзеп каалынар!

А. РОМАНОВ, (СЭТА-ның тускай көрр.)

Ном болгаш номчукчу

Астрономия:
„Тии чок торгу...“

Дээр, делегейниң тургузулу-га хамаарышкан идеалыг болгаш пазыктын сорулгады сойлап турар «Тии чок торгу» деп ном чоотка чач пар-датынын үчкөн. Оон автору Мейте Сопинавич Сат, ук ном сымдыктарын, Хүн система-зын, планеталарын тып-тып салгыраарын, октаргай-ныа делегерин кижилерин шипте-биле эгезден помчу-чуга таңыштырар баштайгы тыла ном болур.

Бо помчул дашты чараш, карты бижыг, шипи чурт, табанга болгаш намыска-ла-биле байлан. Оон-биле кады ук сымда чамдык четпестер бер

—Хамыктын мурунда «Сыл-дыктарын тайыларан турган, автор хойге билиштер Алдын Оренин Поляр Сылдык деп орусчул алган, харин Эрикан курчаанын (Тывалар «Сарыг оркуту») 12 оор сым-дыктын орустан алып ол-таан алап калч угуздушкуну оларын хойун тына атырар оскө оскө апарган. Хол шы-дырамын бир болаан: «Теве-нин» «Слон» деп орус алыш тылааарга «Теве» эвес, а «Чан» апар болгаш. Шап ол мичаар 12 оор сымдык атта-ры соора адалтына берген.

Оон-ла 12 оор сымдыкты үр-гүчү хайлааран бола, олар ай сымдыла-ла дун ортузунда дээрлик мурун меридиан-ныа элечини көстүп келти-лээр. Меридианга өй-не баш-тай көзүлчүн оор сымдык илап-ла 12 ай эртенде ол ме-ридианга база катан көстүп кээр. Мичаарын чылдың 12 айларын дугаарында Хүн 12 оор сымдыкты даштын эр-тин турар. Оон-ла оор сымдык-тарын бирээ: Күсөө (Ры-бы) үеинде чакыс хүн-биле даш дашкыр, Тоолай (Близне-цы) өйүндө ич уушн хүн-биле кыска хүн болур, а Агт (Лев) үеинде күсүү хүн-биле дун дашкыр (иччыл дун орту-зунда азы Күсөө шаңкын 60 минутаа зап турар өйде дээрде Чедил-Хаан чил-чиге соңу чүкө утагалап болур). Шап мичаар коотун угуз ша-гып дээр-биле сурбанчыл чор-лап болган Сурбанчыл (сербен) үеинде ич уушн дун биле кыска дун болур болгаш. Бо сайгарганын астрономунт болушкунуар бир-бир ай озадал болузаар кылдыр помчул үчкү калсы-рылаада көрүсөн. Ол мичаар Алдын Оренин бак-таганы Оренин атыр дашкыр чедил саныг оор сымдык-тын «Биче Чедил Хаан» деп ала-вышкан, чогуу Чедил Хаанга көрпөт каан атыр» кылдыр көрүсөн. Шымында тыва-лар Алдын Орениге чок үш сымдыкты «Аргачы» деп, оон келдизинде үчүн көрпөт каан сарыг атыр» деп алап, а тус-кай оор сымдык—Чедил Хаан-ны дээр шаңкын согуш кыл-дыр ажалдан чорал.

Номчул ийги болууде хо-нукут, шаңкы, шап куржаа-ларын дык делегерей тайла-быраан хиресилде автор ты-валарың шак, хоңук санаа-ныкын оон эртин каан. Ын-

чаарга шаанда тывалар 12 дигр сымал ады-биле чуга-лаады. 12 оор сымдыктын болгаш астрономунт чылдың 12 айын, 12 чылды болгаш 12 чүктү эвес, харин холуктуң 12 шагыл дес-дараалап алап чорал. Бастыл декретинг (дү-рүмчүктөн) амыг таңызын эр-тин тына шакче шилдизерге мындагы келээниң 23 ша-тан дүңкениң бир шаңка че-дир үе—Күсөө, дүңкениң 1-ден 3 шаңк чедир үе—Инек, 3-тен 5 чедир—Пар, 5-тен 7 чедир—Тоолай, 7-ден 9 че-дир—Уу азы кроноид, 9-тан 11 чедир—Чылан, 11-ден 13 чедир—Агт, 13-тен 15 чедир—Хой, 15-тен 17 чедир—Сар-бачкын, 17-ден 19 чедир—Да-гаа, 19-тан 21 чедир—Ыг бол-ган 21—23 чедир Хаан шап болуу болган бир чак дугу-зула дээрде Ай биле Хүн боттарының диаметри 30 ка-тан чылмын эртер, 300 ка-тан эртерге 12 шаңк эрге боор.

Тываларын айлар, сезон-лар дугайында билиштерин чырааларына помчул үш ар-нын бараалгаткан. Ыччыл-даа Тыва девиациянын дөр-түн бир кезин эзеп чурта-лап токуларын айлар, се-зонларын адырын, оон-муну болган барымы тыва-ларын фенологотт, а пинти ты-валарын ай, хүн календары-ларын база-ла эртендеп оон каапканы хомудаттыг.

Номчул эң номчак одуру-ларынга календарлар тайла-быры хамаарыш. Чизээ, «Тывалар 60 чыл эртендеп календарларын анык, 12 чыл эртендеп календарыны база ажыгалч чорал» деп одуру-ларын ай көрөгө, шаңкыны тывалар чамдык ай эвес, а чирин аныг чач санааыктын чорал деп сатылгылар. Шы-мында чамдык ай эртин кален-дарын дугаар бир век 100 эвес, а 60 чылга дашкыр турган. Ол 60 чыл «мича», «от», чер азы «доураар», «де-мис», «суг» деп аттаргыт, беш хувааттыгыга, кезек бургузун-де 12 чыл овалары. Ын-ды 60 болган 12 чылдарын калыма-да Күсөө чылдан эгелеш Хаанга төлөр.

«Моол-тибет календары» деп эгелдерде сан-чураттар евро-па (григориан) календары-ны шипте-биле болза-да, ол ийи календарыны аразын-да угуз мичаар тайылар-тынмай аркан. Ыччылга ол мичаар мичаар: Шамбала дээр тоочуруг чуртун чач чачы-рыкчымы дашкыр «Кымыз от-тин тоолал чылдык», азы 1027 чылда моол-тоут кален-дары тымылган. Ол анык календар чүлге шаңкынын тоо-гу календары болган угузду-дан оон алап, амыдырдаа ажалдаарга таварышкан. Моол календары—ол дээрже моол-лар шип-шапалар бээр ама чедир ажалдан келген хүн бурбуну ажал календары-лар. Оон ажалдары тыла календар-биле бир дөмөй. Чүгө дээрже ам чоруп турар 60 чыл-дык век 1924 чылдан эгелеш болган 1983 чыл-биле төлөр.

Биздин кыргаштарымыс чач торуттугун чаш уругу бир

хораш деп санаар чораш. Чүгө дээрже чаш уруг иези-нин шипте тымылган, он ай-нын чурттан эртингир. Мича-чанга шаңкадан эрте торут-тугун чаш уруг шыгалык соонда ийи харыг апар. Ма-наа дүңшүр алырга авторуң тываларга хамаарыштырган дараазында сестери чопт: «Кижиниң чымы 13, 25, 37, 49, 61, 73, 85, 97... харымында кил-рер. Ыччыл-даа моолда «Күсөө» чылдыг кижик «пар» чылда 2, 14, 26... 98 харыг бо-лур ужуруг. Чүгө дээрже күс-кө чылдан пар чылга чедир ийи чыл эртен. Мону автору-нун чыл эртенга эртин кален-дарынын чамдык хүнүнде кады торуттугун тыла: моол ийи уруг чамдыктар эвес, тыма уруг эжидең бир хар уугу апар-дыр. Ол шипи эвес.

Тывалар биле моолдарын эдилеш болган ай, хүн кален-дарларынын оналгай тала-рын херекке алапч барган, европа (григориан) кален-дарынын чуратгаларын тыла-же шипте-биле, автор мында дигр башкылар: частың башкы айынын (мартын) 21-де чакыс хүн дурту дун дур-ту-биле дашкыр эртер. Чай-нын башкы айынын (июнун) 22-де Хүн дурту эң-не уушн, а дун дурту эң кыска болурун күстүн башкы айы-нун (сентябрың) 23-те күс-кү Хүн, дун дурту дашкыр эртерин болган кыштын баш-кы айынын (декабрың) 22-де хүн дурту эң кыска, а дун дурту эң-не уушн тыва-лар чамдык чок билип чораш-тар. Бо одурулар чүгө эртин календарын билбес кижиле мичаар шипи мичаар сатылгылар. А херек кырыла авторуң аныг каан хүндери биле айлар чыл сымдыла-ла аныг аныг болузаар. Чүгө амыг 1976 чылдан оон көрөгө, мартын 21-н частың ортаа айынын 20-де, июнун 22-н частың адал айынын 25-те, сентябрың 23-түн хүн күс-түн адал айынын бир чалда болган декабрың 22-н кыштын адал айынын 3-те та-варыш турар. Бо көрүзүлүр келр чылдан бир оскө болур.

Ажыгалч шипти тургузуу-нда Нютонун классиктиг фи-зиканы хой черин эзеп, үе биле делегей айтырын тода пилеттинмей барган.

Чамдык четпестер бар-даа болза, «Тии чок торгу...» деп ном помчукуларын сомуру-галын чаалап алчир чуга-лаар.

С. БАДАА.

ЧАГАДЫН АЛЫНАР

Сентябрь 1-ден эгелеш бүгү харылаа конторалары, «Созвездия», хой-шиптиги бижикчилер «АГИТАТОРИУМ БЛОКНОДУГА» чамгытаны хүлэп ал эгелеш. Чылда өртз 48 ноп.

Редакцияның АДРЕЗИ: ИИДКСС 667000

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлениң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садмынын талзы-биле эргелешкн типография (Ызыл. Шетиккин Кравченко кудуктуу, бажың № 1).

ШЕНЕЛДЕ ЧОРУП ТУР

МОЛДАВ ССР. Шык сады баштайгы дүжүттү берген. Ол дуржулга планшанын «Борук» дээр эртем-бүдүрүгө каттыктыктын эртемдери тургускан. Бичик төжөктөргөндө көдүрүп турар өрнөккө угуз чимистер-биле шипте-биле метр чедир ууш чирбейлэр үгөн. Бир мичаар чирбейде 3—4 кило-грамм чедир ажалдар бар. Оларны ажал алчир база ажа эвес, ажалдарын чир-бейлэр-биле кады кезип алыр. Келр чүгө артын калган төжөктөргөндө чим-истик чирбейлэр база катан үнүп келр.

Ол чадап мичаарын беди: продуку-т болурунда идеалыг ролду хүн бол-гаш тускай чимистикчилер ошлар. Уушн өздөлдөшүн таарыштыкчылары-нын бирээ «Тур» деп препарат болур. Ол препарат үнүштүн шиптеде бооп турар

Солун чүүлдер

КАЗЫП АЛГАШ, УРЕЗИНИН ТАРЫ!

«Лесозаводский» курортта беш Буйеол алышкылар ажалдап турар болгаш чамдык оларын кайымы-даа Уссури тайгалында «Борук» дашкыр чирбейлэр тып алынар. Селон эгелештен бээр олар притурмула ийи килограмм 400 грамм угуз уушн эртин чирбейлэр чирбейлэр. Уссури тайгалы чуртта ор-гоодон чирбейлэр байдлап үнүп турар кара чамдык чери болур. Ол ховар үнүштү ка-

тап өстүрер болгаш калы-лаар талам-биле дашкыр чирбейлери ал чурткан. Ал чурткан тускай чирбейлэр-биле дуржулга алышкылар ош алынар. Ош калымы чүгө урезин-дери биже берген үеде чоруд-дар. Ол урезиндери ораа-далың башкы казып алаан черинге барган-ла тарып-турар.

П. ПАЛАНОВ, СЭТА-ның корреспонденти, Вадимовск.

Мазай ортулуу

Бурдул бижикчилер, чурал-бижикчилер база оорган-ны көрүп болур. Ону Горский ГЭС-тин тузукун үеинде суг алыш баар черлерден Костромаже өртүгү эгелеш, олар ичи тузук талзы-биле ол черин жүзбикчи эгелеш салгыны.

Амгы үеде Спас-Вехи суур.

Кострома.

СЭТА-ның корреспонденти, Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Кострома.

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 18-ТЕ

МОСКВАДАН

7.55—«Тывада империализм сүчээ». Палестина хосталарын органи-зациянын СССР-де док-тамак төзөөлөгчүлүгү-нү угуздуу М. П. Ан-Шер-биле интервь.

8.10—«Экин база байырым». Уран-чечен фильм. 9.40—9.50—Чапсар.

9.50—«Чурукчулар дугайында чугаалаар». Константин Коронин

10.20—«Уссурийск». Докумен-талдык фильм.

10.35—«Хоккейге делегей мар-гылаа». 3-кү финал маргылаа. 2-ти. 3-кү оюн. Монреальдан да-чыдыла.

11.50—«Тоолун аалчылар». «Могенгит алыштыг». Уран-чечен фильм. 12.00—Медзлер.

13.00—Медзлер.

13.10—«Калымыга про-граммаларын почта». 13.40—Эстрада концерти.

14.10—«Правда» союунун по-литиктиг хайгаракчы-ны Ю. А. Жуковтун де-легей байлыгына тем-ага белекес.

14.55—Москвалың сатира теат-

рының фильм-шпалын баштайгы көргүзү. «Сотка оураган». Автору С. Михалков. 16.50—17.00—Чапсар. 17.00—«Уе», Информастыг про-грамм. 17.30—Молдав ССР-ниң куру-ениң «Жок» аттыг та-ны апсэмблениң кон-церти. 18.15—«Хой саныг эки ба-раштары бүдүрер». 18.45—«Бир—76». 19.10—«Болу-даа дег, болбаан-даа дег». 20.00—Медзлер. 20.15—«Спортлото» тиражы. 20.25—В. П. Соловьев-Селой-нун чогаалдарында концерт. 21.05—«Тывада империализм сүчээ». Палестина хосталарын органи-зациянын СССР-де док-тамак төзөөлөгчүлү-гүн угуздуу М. П. Ан-Шер-биле интервь.

21.20—«Экин база байырым». Уран-чечен фильм. 22.50—23.00—Чапсар. 23.00—23.30—«Уе». Информас-тыг программ.

ӨӨРӨНДӨРЛӨРГӨ

БАЛГАЗЫНЫН № 2 КӨДЭЗ АЖЫЛ-АГЫН ПРОФТЕХУЧЛИШЕЗИ

1976—1977 ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНДА ӨӨРЕНИКЧИЛЕР ХҮЛЭЭП АЛБЫН ЧАРЛАП ТҮР

Дараагында профессорларга кадрларын белекээр: 1. 3-кү классыг тракторист-машинист. 2. 3-кү классыг хойжу-механизатор. 3. 3-кү классыг хойжу-механизатор оорениш хузааны 1 чыл. Учлениш доосканнарга профессия алы-биле разряд ты-калган дугайында аттестатты болгаш механизаторун шипте-биле тымыр. Өөреникчилер алы-чөм-биле, стипендия-биле, ажалдан кедер хөй-биле болган шиптеги чурттага бажыкы-биле хандар. Учлениш анык оолдарын болган кыстарын дараагында салгыларга хүлээп алыр: а) тракторист-машинист салгырында 16 хардан куду эвес пазылды, б) хойжу-механизатор салгырында 17 хардан куду эвес пазылды, 8—10-класс доосканнары. Учлениш кырып күзүштер директорун алынга бидирешкенин кырып, ала торуттугунин дугайында херекчилерин. ВЛКСМ райкомундан чоруткан бижикти, эртериниң дугайында херекчилер, чурттан турган черин-де тымылган, өг-бүлениң дугайында тымылган, 3х4 см хөмчөлдө 6 фото-чуратканы, ажал-агылдан чоруткан бижикти, ала-неешин хүлээленин кошкан кырып. Чугаалакылганы түшүм-биле учлениш хүлээп алыш-кыпты кырыптың оошканын чокка чорудар. Алыртыларын дараагында адресче чорудар: Тыва АССР, Талды район, Балгазын суур, СПТУ № 2, телефон 1-48. Почта индексин 668342.

Агаар

Бөгүн республикага түзүп, алыр. Хаттың күжү кошкан. Агаарның температурасы 16—18 градус изир.

Кызыла шокар бузултуур, чагбас. Хаттың күжү кошкан. Агаарның температурасы 16—18 градус изир.

Редактор В. С. ШАРАВИН

КИНО

СЕНТЯБРЬ 18-ТЕ.

«НАНЫРАЛ»: «Садатты» (2 сериялы) 10.00, 12.40, 15.20, 18.00, 20.40 шаңкыда.

«ПОНЕРА»: Кинотымы 9.00, «Улаш» 10.30, 14.45, 18.45, «Снег» 14.45, 18.45, 21.00 шаңкыда.

«КАА-ХЕМ»: «Көм-херек үгүлени» (Ийги фильм) «Мере-леник», 2 сериялы) 15.00, 17.30, 20.00 шаңкыда.

«ВОСТОК»: «Диле» прогавыңы 15.00. «Мемарандум Кылаар» 16.50, 18.40, 20.30 шаңкыда.

Тираж 16331. ЧАГЫН № 1764.

СОЛОН НЕДЕЛЯ

6 КАТАП УНЕР

Т-01291.